

Kadim iki belâgat eserinin mukayesesi: *Miftâhu'l-'Ulûm* ve *Telhîsu'l-Miftâh*¹**Hüseyin ARSLAN²****APA:** Arslan, H. (2019). Kadim iki belâgat eserinin mukayesesi: *Miftâhu'l-'Ulûm* ve *Telhîsu'l-Miftâh*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (17), 596-611. DOI: 10.29000/rumelide.657952**Öz**

Belâgat ilimlerinin (meânî, beyân, bedî') İslâm bilim tarihinde müstakil bir ilim olarak yerini alması Abdülkâhîr el-Cürcânî sayesinde olmuş, ardından Zemahşerî ve Fahreddîn er-Râzî gibi âlimler eliyle bu ilimler gelişimini devam ettirmiştir. Bunlardan sonra birçok çalışma yapılmasına rağmen Sekkâkî'nin telif ettiği *Miftâhu'l-'ulûm* sayesinde belâgat ilmi; çerçevesi çizilmiş, sınırları belirlenmiş ve kavramları yerli yerine oturmuş bir ilim olarak gelişimini tamamlamıştır. Ancak *Miftâhu'l-'ulûm*'da bazı edebi kusurların bulunduğunu iddia eden Kazvîni, bu kusurları gidermek üzere *Telhîsu'l-Miftâh* adını verdiği eserini telif etmiş ve bu eserle birlikte belâgat ilminin telif dönemi büyük oranda tamamlanmıştır. Zira bu dönemden sonra belâgata dair kaleme alınan eserler, genellikle bahsi geçen iki eser üzerine yapılan şerh ya da haşiye çalışmalarıdır. Dolayısıyla Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'u ile Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ı belâgat ilimleri tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada her iki eser karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Bu karşılaştırma yapılırken önce eserlerin ortak yönleri ele alınacaktır. Bu bağlamda her iki eser; kaynakları, yöntemleri, üslûpları ve belâgat tarihindeki etkileri açısından karşılaştırılacaktır. Ardından da iki eser arasındaki farklılıklar ele alınacaktır. Bu farklılıklar da; konuların tasnif ve tertibindeki farklılıklar ve muhtevadaki farklılıklar şeklinde anlatılacaktır. Muhtevadaki farklılıklar bağlamında; *Miftâhu'l-'ulûm*'da yer aldığı halde *Telhîsu'l-Miftâh*'da yer verilmeyen meseleler ve *Miftâhu'l-'ulûm*'da bulunmadığı halde Kazvîni'nin kitabında yer verdiği meseleler ele alınacaktır. Ayrıca Kazvîni'nin isimlendirme hususunda yaptığı bazı değişiklikler ile *Miftâhu'l-'ulûm*'a yaptığı itirazlara da değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Sekkâkî, Kazvîni, *Miftâhu'l-'ulûm*, *Telhîsu'l-Miftâh*, belâgat, mukayese.**The comparison of two old balaghah books: *Miftah al-ulum* and *Talhis al-Miftah*****Abstract**

Ulûm al-Balaghah (maâni, bayân and badî) took its place as an independent science in the history of Islamic science was thanks to Abd al-Kâhîr al-Jurjânî and then continued its development by favor of scholars like Zamakhshari and Fahr al-Din al-Râzî. Although there were written many books after them, its frames and borders were drawn by *Miftâh al-Ulûm* by Sakkâkî and its concepts were also completed by that book. However Kazvîni alleged that *Miftâhu'l-'Ulûm* has some literal mistakes and therefore he compiled *Talhis al-Miftâh* to correct these mistakes. With this book, the period of compilation of ilm al-balaghah was substantially completed. Because, works about ilm al-balaghah after that time are generally commentaries or footnotes on two aforementioned books. Therefore

¹ Bu makale; "Hatip el-Kazvini'nin Telhis ve İzah Adlı Eserlerinde Sekkaki'ye İtiraz Ettiği Meseleler" adlı doktora çalışmamdan elde edilmiştir.

² Öğr. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati ABD (Yalova, Türkiye), huseyinarslan74@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6863-0138 [Makale kayıt tarihi: 15.11.2019-kabul tarihi: 20.12.2019; DOI: 10.29000/rumelide.657952]

Sakkâkî's *Miftâh al-Ulûm* and Kazwîni's *Talhîs al-Miftâh* have very important place in the history of ulum al-balaghah. In this study, both books will be comparatively discussed. For this comparison, first, the common aspects of the books will be analyzed. In this context, both books will be compared in terms of their sources, methods, styles and effects on the history of ilm al-balaghah. Then, differences between two books will be tackled. These differences will be explained in the form of differences in the classification and composition of issues and contents. Within the differences of contents, the issues that are not included in *Talhîs al-Miftâh*, even though they are included in *Miftâh al-Ulûm* and the issues which Kazwîni included in his book but don't exist in *Miftâh al-Ulûm* will be analyzed. Additionally, some changes made by Kazwîni about naming and his objections to *Miftâh al-Ulûm* will be mentioned.

Keywords: Sakkâkî, Kazwîni, *Miftâh al-Ulûm*, *Talhîs al-Miftâh*, retorik, comparison.

Giriş

Meânî, beyan ve bedî' olmak üzere üç bilim dalından oluştuğu kabul edilen belâgat ilminin; çerçevesi çizilmiş, sınırları belirlenmiş ve kavramları yerli yerine oturmuş bir ilim olarak ortaya çıkmasında en büyük pay Sekkâkî'ye (ö. 626/1229) aittir. Sekkâkî, bu ilmin binasını kurmuş, Hatîb el-Kazvîni (ö. 739/1338) ise onun başlattığı bu çalışmayı devam ettirip daha ileriye taşıyarak binasını sağlamlaştırıp, güzelleştirmiş ve belâgat ilminin son şeklini almasında büyük rol oynamıştır.

Sekkâkî belâgat ilmindeki görüşlerine *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin “meânî ve beyan” ilimlerine ayırdığı üçüncü bölümünde yer vermiş, Kazvîni ise *Telhîsu'l-Miftâh* ve bu eserin şerhi mahiyetinde olan *el-Îzâh* adlı eserlerinde bu ilme dair görüşlerini ortaya koymuştur. Kazvîni, Sekkâkî'nin bahsi geçen eserini belâgat alanında telif edilmiş eserlerin muhteva ve tertip açısından en kıymetlisi olarak nitelemektedir. Bununla birlikte, eserin gereksiz lafızlar (haşv), lüzumsuz uzatmalar (tatvîl) ve manaların kapalı olması (ta'kid) gibi bazı kusurlar içerdiğini, bu sebeple kendisinin *Miftâhu'l-'ulûm'daki* kaideleri ve ihtiyaç duyulan örnek ve şâhidleri ihtiva eden bu eserleri kaleme aldığını ifade etmektedir (Kazvîni, ts., s. 3). O, bu eserlerinde *Miftâhu'l-'ulûm'daki* bahsi geçen kusurları gidermenin yanında onda olmayan ancak daha önce telif edilmiş olan belâgatla ilgili eserlerde gördüğü bazı bilgilere de yer vermesinin yanında kendisinden önce hiçbir belâgat âlimi tarafından değinilmeyen bazı meseleleri de ele aldığını söylemekte ve eserine “*Telhîsu'l-Miftâh/Miftâh'ın Özeti*”³ adını verdiğini belirtmektedir (Kazvîni, ts., s. 5). O halde Kazvîni'nin, *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserinin ana kaynağını Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinin belâgata dair olan üçüncü bölümü teşkil etmekle birlikte gerek tasnif ve tertip açısından gerekse muhteva ve bu muhtevanın edebi olarak ortaya konması açısından Kazvîni'nin bazı değişiklikler yaptığı ortadadır. Ayrıca Kazvîni bazı meselelerde Sekkâkî'ye itirazlarda bulunmuştur.

Bu çalışmada belâgata dair bu iki eserin mukayesesi yapılacaktır. Bu çerçevede iki eser; üslûpları, yöntemleri, kaynakları ve etkileri açısından karşılaştırılacak, ayrıca her iki eserin farklı yönleri ele alınacaktır. Dolayısıyla ilgili eserler; tasnif ve tertipteki farklılıklar, muhtevadaki farklılıklar, bazı kavram ve ıstılahların isimlendirmesindeki farklılıklar gibi birçok açıdan mukayese edilecek buna ilaveten *Telhîsu'l-Miftâh'ta* Kazvîni'nin Sekkâkî'ye itiraz ettiği konu başlıklarına da temas edilecektir.

³ Bahâeddîn es-Sübkî, Kazvîni'nin eserini “*Telhîsu'l-Miftâh*” olarak isimlendirmesine itiraz etmektedir. Ona göre bir metnin telhîsi aslına muvafık olarak kısaltılmış halidir. Oysa *Telhîsu'l-Miftâh'ta* ana metin olan *Miftâhu'l-'ulûm'a*, birçok ziyade yapıldığı gibi itiraz edilen meseleler de bulunmaktadır. (Sübkî, ts. I, 62-64).

1. İki eserin ortak yönleri

Kazvî'nin kendisinin de belirttiği gibi eserinin ana kaynağı *Miftâhu'l-'ulûm* olduğuna göre bu iki eserin ortak yönlerinin hayli fazla olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu, onların ortak yönü olarak tespit edilen hususlarda birebir aynı oldukları anlamına gelmez. Bu sebeple bu başlık altında ele alacağımız hususlarda *Miftâhu'l-'ulûm* ve *Telhîsu'l-Miftâh*'ın birebir aynı olduklarını iddia etmiyoruz, bu alanlarda yoğun olarak benzeştiklerini kastediyoruz. Aşağıda her iki eserin ağırlıklı olarak benzeştikleri yönlerine temas edilecektir.

1.1. Kaynakları

Kazvî'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ının ana kaynağı Sekkâkî'nin eseri olduğuna göre her ikisinin kaynaklarının da aynı ya da birbirine benzer olması kaçınılmazdır. Burada ilgili eserlerin kaynaklarına kısaca temas edilecek, yararlandıkları farklı kaynaklara da işaret edilecektir.

Hem *Miftâhu'l-'ulûm* hem de *Telhîsu'l-Miftâh* II/IV. asırdan başlayarak belâgat ilminin doğuş ve gelişimine katkı sağlayan dil ve edebiyat âlimlerinin, edebî tenkit alanında eser verenlerin ve bu ilme katkı sağlayan diğer âlimlerin eserlerinden faydalanmışlardır. Ancak IV/VIII. asra kadar telif edilen eserlerin bu iki eser üzerindeki etkisi çok fazla değildir. Dolayısıyla bu eserlerin kaynakları Abdülkâhir el-Cürcânî'den itibaren başlatılacaktır.

Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-i'câz* ve *Esrârü'l-belâga* adlı eserleri hem *Miftâhu'l-'ulûm* hem de *Telhîsu'l-Miftâh*'ın en önemli kaynakları arasındadır. Bu iki eser her ne kadar üslûp ve yöntem bakımından Cürcânî'nin eserlerinden farklı bir yönelişe sahip olsalar da belâgat ilminin muhtevası ile kavram ve ıstılahların isimlendirmesinde Cürcânî'nin eserlerinden beslendikleri belâgat âlimleri tarafından kabul edilmektedir. *Miftâhu'l-'ulûm* ve *Telhîsu'l-Miftâh*, meânî ve beyan ilimlerine bu isimleri verme konusunda Cürcânî'nin adı geçen eserlerinden etkilendikleri gibi her iki ilmin içeriğinde yer verdikleri ana konular ve bunların açıklamalarının çoğunda da bu eserlerden istifade etmişlerdir (Matlûb, 1964, s. 207-234; a.mlf, 1967, s. 208-219). Bu çerçevede meânî ilminin konularından, takdim-tehir, hazf-zikir ve bunlara dair nükteler ile kasr, fasıl-vasıl, icâz konularında *Delâilü'l-i'câz*'ın her iki eserdeki etkisi açıktır. Aynı şekilde beyan ilminde ele alınan; teşbih, mecâz, istiâre konularında⁴ da *Esrârü'l-belâga*'nın etkisi bilinmektedir. Ahmed Matlûb'a göre (Matlûb, 1964, s. 209), Sekkâkî'nin, muhassinâtı "bedî' ilmi" adı altında müstakil bir ilim olarak belâgata dâhil etmeyişi de Cürcânî'nin etkisinde kalması sebebiyledir.

Bu iki eserin en önemli kaynaklarından bir diğeri de Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiridir. Bu eser bir Kur'an Tefsiri olmakla birlikte Zemahşerî'nin bu eserinde Abdülkâhir el-Cürcânî'nin bahsi geçen iki eserindeki belâgata ait görüşlerini Kur'an'a tatbik ettiği belâgat otoritelerince dile getirilmektedir (Atfık, 1985, s. 28). Nitekim Zemahşerî, meânî ve beyan ilimlerinin Kur'an-ı tefsir etmenin ve ondaki i'câz ve üstünlüğü ortaya çıkarmanın en önemli araçlarından olduğunu söylemektedir (Zemahşerî, 1987, I, 2 mukaddime). İbn Haldun, Zemahşerî'nin tefsiri için "o, baştan sona belâgat ilmiyle ilgili olan bir eser olup, bu ilmin kaynağıdır" demektedir (İbn Haldûn, 2004, II, 375). Yahya b. Hamza el- Alevî de "et-Tirâz" adlı eserini telif etme gerekçesini Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını anlamak isteyen bazı kimselerin

⁴ Abdülkâhir el-cürcânî, beyan ilminin konuları arasında bulunan "kinâye" konusuna da değinmiş, ancak bu konuya ağırlıklı olarak beyan, kısmen de bedî' ilminin konularından bahsettiği *Esrârü'l-belâga*'da değil de meânî ilminin konularını ele aldığı *Delâilü'l-i'câz*'da temas etmiştir. Bk. (Cürcânî, 2004, s. 66-70).

talebine cevap vermek olarak açıklamaktadır (Alevî, 1423, I, 7). O halde bu eser belâgat alanında telif edilmiş olmamakla birlikte bu alana hizmet ettiği ortadadır.

Her iki eser *el-Keşşâf*'tan büyük oranda istifade etmişlerdir. Örnekleme açısından iltifat konusundaki benzerlikleri zikredebiliriz.⁵ Bunun dışında, mazi yerine muzarinin kullanılması konusunda *Miftâhu'l-'ulûm* ile *el-Keşşâf* arasındaki benzerlikler dikkat çekerken *Telhîsu'l-Miftâh*'ın da “fiilin şartla kayıtlanması, itnâb türleri, vech-i şebeh, mürekkep mecâz, kinâye bedî'î sanatlar” gibi birçok konuda *el-Keşşâf*'tan yararlandığı görülmektedir.

Reşîdüddin Vatvât'ın *Hadâ'îku's-sihr fi dekâ'iki's-şi'r* adlı eseri de her iki eserin kaynakları arasında yer almaktadır. Özellikle bu iki eserin bedî'î sanatları isimlendirmede ve bu sanatlara verdikleri örneklerde Vatvât'ın ilgili eseriyle benzerlikleri göze çarpmaktadır (Matlûb, 1964, s. 242-247). Ancak bunların Vatvât'ın eserinden doğrudan mı istifade ettikleri yoksa Râzî ve Mutarrizî gibi Vatvât'ın eserinden yararlanan eserler yoluyla mı istifade ettikleri hususunda net bir bilgiye sahip değiliz.

Fahreddîn er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz fi dirâyeti'l-îcâz* adlı eseri de her iki eserin kaynakları arasında yer almaktadır. Râzî bu eserinde belâgata ait meseleleri tasnif ve tertip ettiğini, böylece Abdülkâhir el-Cürçânî'nin bıraktığı boşluğu doldurduğunu iddia etmektedir (Râzî, 2004, s. 24-25).

Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'da belâgat ilmini, meânî ve beyan ilimleri diye ikiye ayırması ve bu ilimlere ait konuların tertip ve tasnifinde Râzî'den (ö. 606/1210) yararlandığı genel olarak kabul görmektedir (Matlûb, 1964, s. 248-260). Kazvîni de küçük farklılıklarla belâgat konularını Sekkâkî'nin tasnifine benzer şekilde düzenlemiştir. Dolayısıyla Râzî'nin eseri aynı zamanda *Telhîs*'in de kaynakları arasında yer almaktadır.

Sekkâkî'nin, Mutarrizî (ö. 610/1213), Ziyâeddîn ibnü'l-Esîr (ö. 637/1239) ve İbn Ebü'l-İsba' (ö. 654/1256) gibi çağdaşı olan fakat Mısır ve Şam gibi farklı bölgelerde yaşamış olan âlimlerden yararlandığına dair bir işarete rastlayamıyoruz. Zira Sekkâkî'nin eseri ne yöntem ne de muhtevanın işleniş bakımından bu zatların eserleriyle bir benzerliğe sahip değildir. Ancak bahsi geçen şahısların eserlerinin Kazvîni'nin eseri üzerindeki etkileri açıktır (Matlûb, 1967, s. 199-205) Nitekim Kazvîni, “serikât-ı şîriyye/şiiirdeki intihaller” başlığı altında “elveysü'l-merkûm” sahibinin şu sözü gibi demek suretiyle İbnü'l-Esîr'e atıfta bulunmaktadır (Kazvîni, 2003, s. 320) Ayrıca Kazvîni, fesâhat ve belâgat kavramlarının tarifi taksimi ve içeriği hakkında da İbn Sinân el-Hafâcî'den ve İbnü'l-Esîr'den yararlanmıştır (Matlûb, 1967, s. 198). *Telhîsu'l-Miftâh*'ın kaynaklarından biri de Kazvîni'den önce *Miftâhu'l-'ulûm*'u ihtisar etmiş olan Bedreddîn b. Mâlik'in (ö. 686/1287) *el-Misbâh* adlı eseridir. Nitekim Kazvîni her hem *Telhîs* hem de *el-Îzâh* da bu esere isim vermeden de olsa atıfta bulunmuştur (Kazvîni, ts., s. 37; a.mlf, 2003, s. 63).

1.2. Yöntemleri

Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'daki yönteminin felsefe ve kelâm ağırlıklı olduğu genellikle kabul görmektedir. Bunun delillerini şöyle özetleyebiliriz:

Sekkâkî, meânî ve beyan ilimlerini nahiv ilminin tamamlayıcısı, had ve istidlâl ilimlerini de bu iki ilmin tamamlayıcısı kabul etmektedir (Sekkâkî, 2000, s. 37). Onun had ve istidlâl ilimlerini meânî ve beyan ilimlerinin tamamlayıcısı olarak görmesi *Miftâhu'l-'ulûm*'daki yönteminin felsefe ve mantık ağırlıklı

⁵ Karşılaştırma için bk. (Zemahşerî, 1987, I, 13-14; Sekkâkî, 2000, s. 296 vd.; Kazvîni, ts., s. 42-43).

olduğunu göstermektedir. Ayrıca belâgat tarihinde ilk defa *Miftâhu'l-‘ulûm*'da meânî ve beyan ilimleri net çizgilerle birbirinden ayrılmış, her iki ilmin konuları ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Bu konular belirlenip, sınırları çizilirken hasır amacı güdülmüştür. Sekkâkî, yaptığı tariflerde de felsefenin yöntemlerine başvurmak suretiyle tariflerin efradını câmi' ağıyarını mani olmasına önem vermiş, kaideleri ve meseleleri gerekçelendirirken felsefenin verilerinden yararlanmıştır. Bütün bunlar onun yöntemine felsefe ve kelâmın hâkim olduğunun göstergeleridir. Kazvî'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'taki yöntemi de Sekkâkî'nin yöntemi ile benzerlik arz etmektedir. Çünkü Kazvî de belâgat ilimlerini meânî, beyan, bedî' olmak üzere bölümlere ayırmış ve bu ilimlerin konularını belirleyip, sınırlarını çizmiştir. Ayrıca o da tariflerin efradını câmi' ağıyarını mani olmasına özen göstermiş ve meseleleri gerekçelendirmede felsefenin terim ve delillerini kullanmıştır. Bütün bunlar Kazvî'nin yönteminin de Sekkâkî'nin yöntemi gibi felsefe ve kelâm ağırlıklı olduğunu göstermektedir. Ancak *Telhîsu'l-Miftâh*'ta cedel yönteminin *Miftâhu'l-‘ulûm* kadar belirgin olmadığı ve Kazvî'nin yönteminin Sekkâkî'ye göre daha sağlam olduğu dile getirilmektedir. Bunun yanında Kazvî meânî ve beyan ilimlerini daha güzel tasnif ve tertip etmiş olup, benzer konuları aynı bapta toplamak bakımından Sekkâkî'den daha başarılı gözükmektedir.

1.3. Üslûpları

Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-‘ulûm*'daki üslûbu bir edibin üslûbu olmayıp bir âlimin üslûbudur. Bir diğer ifadeyle *Miftâhu'l-‘ulûm*'a hâkim olan üslûp, akıcılık ve üslûp güzelliğinden çok, bir ilim adamı üslûbu olmasıdır. Bu sebeple eser, üslûbuna acem üslûbunun hâkim olduğu (Saîdî, 1999, s. 4-5) ayrıca ta'kid tatvil, haşv vb. kusurlardan kurtulamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir (Kazvî, ts., s. 4). O halde *Miftâhu'l-‘ulûm*'un üslûbu edebi üslûp değildir. Bu sebeple eserde edebi zevk aranmamalıdır. Her ne kadar Sekkâkî, edebi zevkin önemini ısrarla vurgulamakta ve edebi zevke sahip olmayan birinin belâgat alanında söz söylemesinin doğru olmayacağını belirtmekte ise de edebî tenkitle uğraşan belâgat alimleri Sekkâkî'nin üslûbunun edebi zevkten uzak olduğu hususunda neredeyse ittifak etmektedirler. Onun üslûbunun hatâbî üslûp olmadığı da açıktır. Çünkü o, tarif ve taksimlerde mantıkî tutarlılığı esas almış, ayrıca kaideleri ve meseleleri gerekçelendirme hususunda felsefenin verilerinden yararlanmıştır. Bu durum hatâbî üslûpla bağdaşmamaktadır.

Kazvî'ye gelince o, Sekkâkî'nin eserindeki ta'kid, tatvil, haşv gibi kusurları gidermek için eserini telif ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte *Miftâhu'l-‘ulûm*'u tertip ve muhteva açısından bu alanda telif edilen eserlerin en faydalısı olarak nitelemiş ve Sekkâkî'nin ilgili eserini –yukarıda geçen kusurları düzelterek– telhîs/ih̄tisâr ettiğini açıklamıştır (Kazvî, ts., s. 5). Onun bu ifadeleri gerek yöntem gerekse üslûp açısından Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-‘ulûm*'una tabi olduğunu göstermektedir. Ancak Sekkâkî'nin üslûbuna hâkim olan acem üslûbunun Kazvî için geçerli olmadığı ifade edilmelidir. Çünkü Kazvî, Arap asıllı bir alim olmasına ek olarak edebiyatçı kişiliği ile tanınmaktadır.

1.4. Etkileri

Sekkâkî sonrası yapılan belâgat çalışmalarının iki farklı ekol olarak devam ettiği söylenebilir. Bunlardan birisi, kaide/kural ve taksimlere önem vermeyen buna mukabil ortaya koydukları sınırlı sayıda kaideyi Arap şiiri ve nesrinden çokça örnekle destekleyip, bunlar üzerinde edebi tahliller yapan ekoldür ki bunlar; edebî zevki çalışmalarının ana eksenine oturtmuş olmaları sebebiyle genel olarak “edebi ekol” diye isimlendirilmişlerdir. Ahmed Matlûb, buldukları bölgeye itibarla bunları “Mısır ve Şam ekolü” olarak isimlendirmektedir. İkinci ekol ise, mantık ilkelerine göre konuların sınırlandırılmasına ve taksim edilmesine önem veren, efradını câmi' ağıyarını mani tarifler yapan; kaideler vaz' edip bunları

sadece birer örnekle açıklayan ekoldür. Bunlar misal ve şahitleri kaideleri açıklamak için getirdiklerinden dolayı edebi zevki esas almazlar. Bunlara da “kelâmî/felsefî ekol” denmektedir. Ahmed Matlûb bu ekolü “Sekkâkî ekolü” diye adlandırır (Matlûb, 1964, s. 349; a.mlf, 1967, s. 34). İbn Haldûn edebî ekole “Meşârika” kelâmî ekole ise “meğâribe” ekolü demektedir (İbn Haldun, 2004, I, 762). Ülkemizde yapılan bazı belâgat çalışmalarında bu ekollere “Anadolu belâgat ekolü” olarak bir üçüncüsünün de eklenebileceği dile getirilmektedir (Hacımüftüoğlu, 1992, s. 117).

Sekkâkî sonrası belâgat çalışmalarında edebi ekolde eser verenleri bir tarafa bırakırsak yapılan bütün çalışmaların Sekkâkî ve onun *Miftâhu'l-'ulûm*'u çerçevesinde geliştiğini söyleyebiliriz. Kazvîni ve onun *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserinin de Sekkâkî ekolünün devamı olduğunu dikkate aldığımızda az sayıda edebi ekol mensuplarını saymazsak bu dönemde yapılan bütün çalışmalar *Miftâhu'l-'ulûm*, ve *Telhîsu'l-Miftâh*'ın etkisi altındadır. Bunun en açık göstergesi yapılan çalışmaların *Miftâhu'l-'ulûm*, ve *Telhîsu'l-Miftâh*'ın şerhi, ihtisarı ya da manzum hale getirilmesiyle oluşturulmuş olmasıdır. Bahsi geçen bu çalışmalara Sekkâkî ekolü denilmesi de bu düşünceyi desteklemektedir.

Burada Sekkâkî'nin etkisi altında kalan belâgatçılar ve eserlerine kısaca temas edilecektir.

Bunlardan ilki Bedrüddîn b. Malik (ö. 686/1287) olup, *Miftâhu'l-'ulûm*'un belâgata dair olan üçüncü kısmını “*el-Mısbâh fi'htisâri'l-Miftâh*” adlı eserinde ihtisar etmiştir. İbn Mâlik bu eserinde gerek muhteva gerekse yöntem ve üslûp bakımından *Miftâhu'l-'ulûm*'u taklit etmiştir. Bu durum “*el-Mısbâh fi'htisâri'l-Miftâh*”ın *Miftâhu'l-'ulûm*'dan hiçbir farklılığı olmadığı anlamına gelmez. Sekkâkî'nin “muhasinât” olarak meânî ve beyan ilimlerinin tâbii saydığı edebi sanatları İbn Mâlik, “ilmü'l-bedî” olarak adlandırmış, böylece belâgat ilminin meânî beyan ve bedî' olmak üzere üç disipline ayrılmasına öncülük etmiştir. Ayrıca bedî' ilmine ait sanatları Sekkâkî'ye göre ayrıntılı olarak işlemiş ve bu sanatlara eklemeler yapmıştır (Arslan, 2018, s. 66) Bunun yanında itnâb bahsini ayrıntılı olarak işlemiş ve Sekkâkî'nin yapmadığı farklı taksimler yapmıştır (Bk. Sekkâkî, 2000, s. 392-396; İbn Mâlik, 1989, s. 79-83). Bu eser adından da anlaşılacağı üzere bir ihtisar/kısaltma mahiyetinde olduğundan *Miftâhu'l-'ulûm*'dan bazı çıkarmalar söz konusu olduğu gibi özellikle misal ve şahitlere bazı eklemeler de söz konusudur.

Sekkâkî ekolünü takip edenlerden biri de Kutbüddîn-i Şîrâzî'dir (ö. 710/1311). *Miftâhu'l-Miftâh* adlı eseriyle Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'unun belâgata dair üçüncü kısmını şerh etmiştir.⁶ Onun bu eseri memzuc bir şerh olup, *Miftâhu'l-'ulûm*'un en meşhur üç şerhinden ilki kabul edilir (Çelebi, 1941, II, 1763). Müellif bu eserinde Sekkâkî'nin görüşlerinden dışarı çıkmamıştır. Bu sebeple Sekkâkî ekolünün devam ettiricisi sayılır.

Bahâüddîn es-Sübkî de (ö. 773/1372) bu ekolü devam ettirenler arasındadır. O, Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserini şerh etmiş ve bu eseri belâgat alanında telif edilen eserlerin en faydalısı ve hacmine nazarla en kapsamlısı olarak nitelemiştir (Sübkî, ts., I, 4). Kendi eserinin de, edebî zevke dayalı olarak belâgat meselelerinin yanında mantık ve felsefeye ait bazı konularla kelâma dair bazı meseleleri de ihtiva ettiğini söylemiştir (Sübkî, ts., I, 26-27) Onun bu ifadeleri Sekkâkî ekolünü devam ettirenler arasında yer aldığını göstermektedir. Ancak o, Sekkâkî ekolünü körü körüne taklit etmemiş, *Miftâhu'l-'ulûm* ve *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine kendi zamanına kadar yapılmış olan şerh ve haşiyelere ciddi eleştiriler yöneltmiş ve bunları edebî zevkten uzak olmakla itham etmiştir. (Sübkî, ts., I, 8-9). Ayrıca birçok

⁶ Eserin bir bölümünü Ahmet Meydan doktora çalışması olarak tahkik etmiştir. Bk. Ahmet Meydan, (2019) “Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin *Miftâhu'l-Miftâh* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.

meselede hem Sekkâkî'ye⁷ hem de Kazvîni'ye⁸ itirazlarda bulunmuştur. Kazvîni'nin Sekkâkî'ye yaptığı itirazlara da değinmiş, bu itirazlarda genellikle Kazvîni'ye karşı Sekkâkî'nin yanında yer almıştır.

Sa'düddîn et-Teftâzânî de (ö. 792/1390) Sekkâkî ekolünün önde gelen simalarındandır. Onun hem Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm* adlı eserini şerh etmiş olması, hem de Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eserini *el-Mutavvel* adlı eseriyle şerh edip sonra da bunu *Muhtasaru'l-Meânî* adlı eserinde ihtisar etmesi bu ekolü devam ettirenlerden olduğunu göstermeye yeter kanaatindeyiz. Ancak o, telif ettiği bu eserlerde Sekkâkî ve Kazvîni'nin görüşlerini nakletmekle yetinmemiş, mütekaddimin ulemadan birçok alimden de nakiller yapmıştır. Ayrıca o, bu ekolün öncüsü olan Sekkâkî ve Kazvîni'ye eleştiriler yöneltmekten geri durmamıştır. Sekkâkî'ye en büyük eleştirisi taksimlerde aşırıya kaçması sebebiyle, Kazvîni'ye de aklî mecazı meânî ilminin konuları arasında sayması sebebiyledir. Teftâzânî, Sekkâkî ile Kazvîni arasında tartışmalı olan meselelere de değinmiş, bunlarda genellikle Kazvîni'ye karşı Sekkâkî'yi desteklemiştir (Matlûb, 1964, 391-392).

Miftâh ekolünün etkisinde kalan belâgat âlimlerinden biri de Seyyid Şerif el-Cürcânî'dir (ö. 816/1413). Cürcânî, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm*'u üzerine *el-Misbâh fi şerhi'l-Miftâh* adında bir şerh yazmış ve Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*'i üzerine de bir haşiye telif etmiştir. Mantık, felsefe ve kelâm ilimlerindeki otoritesiyle tanınan Cürcânî, her iki eserinde; bu ilimlerin verilerinden çokça yararlanmıştı (Dayf, ts., s. 356). O, bu eserlerinde belâgata dair yeni düşünceler ortaya koymamış, *Mutavvel*'e yazdığı haşiyede Teftâzânî'ye sık sık itirazlarda bulunmuştur (Gümüş, 1984, s. 96-178; Çelik, 2009, s. 84).

Bunların dışında, *'Ukûdü'l-cümân fi'l-meânî ve'l-beyan* adlı eserinde Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ını nazmedip bunu *Hallü'l-ukûd* adını verdiği eserinde şerh eden Celâlüddîn es-Süyûtî de (ö. 911/1505) Sekkâkî ve Kazvîni ekolünden etkilenenler arasındadır. Ayrıca, *Atvel* sahibi İsmâüddîn el-İsferâyînî (ö. 945/1538) ve *Mevâhibü'l-Fettâh fi şerhi Telhîsi'l-Miftâh* adlı eserin sahibi İbn Yakup el-Mağribî de (ö. 1110/1698-1699) bu eserleriyle Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ını şerh ederek Sekkâkî ve *Miftâh* ekolünün takipçileri olmuşlardır. Bu ekolün devam ettirenlerden bir diğeri de Teftâzânî'nin *Muhtasaru'l-meânî* adlı eserine yazdığı haşiye ile tanınan allâme Desûkî'dir (ö. 1230/1815). Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm*'una ya da Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh* veya *el-Îzâh* adlı eserlerine şerh/haşiye yazan müelliflerin tamamı bu ekolün takipçilerinden kabul edilmektedir.

2. Farklı yönleri

Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ının ana kaynağı Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ülûm*'u olmakla birlikte bu eser aslına göre birçok farklılığa sahiptir. Bu başlık altında her iki eserin farklı yönleri ele alınacaktır.

2.1. Tertip ve tasnif açısından

Telhîsu'l-Miftâh asıl kaynağı konumunda bulunan *Miftâhu'l-ülûm*'un genel tasnif ve tertibinde bazı değişiklikler yaptığı gibi, bir kısım konuları da *Miftâhu'l-ülûm*'a göre farklı başlıklar altında ele almıştır. Burada öncelikle her iki kitabın tertibindeki genel farklılıklar ele alınacak, sonra da yeri değiştirilen konulara yer verilecektir.

⁷ Sekkâkî'ye itiraz ettiği meseleler için bk. (Lâşin, 1978; 229-23, 246-247).

⁸ Kazvîni'ye itiraz ettiği meseleler için bk. (Lâşin, 1978; 56-82).

2.1.1. Konuların tertibindeki genel farklılıklar

(1) *Miftâhu'l-'ulûm*'un belâgata dair olan üçüncü kısmı, bir “mukaddime” iki fasıl (meânî, beyan), bir “tekmile” ve bir “tetimme” olarak düzenlenmiştir. Buna mukabil *Telhîsu'l-Miftâh* bir “mukaddime” üç fen (meânî, beyan, bedî') ve bir “hâtıme” olarak tasnif edilmiştir.

(2) *Miftâhu'l-'ulûm*'da, meânî ilmi; önce haber ve talep olmak üzere iki kânuna ayrılmış, ardından haber; isnada, müsnedün ileyhe ve müsnede ait konularla, fasıl-vasıl ve îcâz-itnâb konularına ayrılmıştır. Fiil ve müteallıkâtı ile ilgili konular, meânî ilminin ayrı bir bölümü (fen) sayılmamış, müsnedle ilgili konuların hemen ardından bir fasıl içinde ele alınmış; kasr konusu da, dördüncü fennin sonunda fasıl-vasıl, îcâz-itnâb konularından hemen sonra yine fasıl başlığı altında işlenmiştir. Talep başlığı altında ise sadece inşâ konularına yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 251-436).

Telhîsu'l-Miftâh'da ise, meânî ilmi haber ve talep kısımlarına ayrılmamış, bu ilmin konuları yedi başlık altında incelenmiştir: 1- Haberî isnâdla ilgili konular 2- Müsnedün ileyhle ilgili konular 3- Müsnedle ilgili konular 4- Fiilin müteallıkâtı ile ilgili konular 5- Kasr 6- İnşâ 7- Fasıl ve vasıl 7- Îcâz, itnâb ve müsâvat (Kazvîni, ts., s. 13).

(3) Beyan ilminin tertibinde *Telhîsu'l-Miftâh*, genel olarak *Miftâh*'ın tertibine uymuş ancak, teşbih konusunu daha sistemli olarak işlemiştir. Çünkü *Miftâh*'ta; teşbihin tarafları, vech-i teşbih/şebih ve edât-ı teşbih birbirinden bağımsız, ayrı başlıklar altında ele alınmış (Sekkâkî, 2000, s. 439-448), *Telhîsu'l-Miftâh*'ta ise bunlar, teşbihin rükünleri başlığı altında ele alınmıştır (Kazvîni, ts., s. 103). Öte yandan *Telhîsu'l-Miftâh* farklı açılardan teşbihin türlerine yer vermiş (Kazvîni, ts., s. 113-119), *Miftâh-'ul-'ulûm*'da ise bu türler yer almamıştır.

(4) *Miftâhu'l-'ulûm*'da bedî' ilmi adıyla bir ilim yer almamaktadır. Bu sebeple bu ilmin konuları ayrı bir başlık altında ele alınmamış, beyan ilminin ardından kelâmı güzelleştirme vecihleri başlığı altında “muhassinât-ı ma'neviyye” ve “muhassinât-ı lafzıyye” olarak iki bölüm halinde incelemiştir. Oysa *Telhîsu'l-Miftâh*'da bedî' ilmi belâgat ilminin üçüncü kısmı kabul edilmiş ve “üçüncü fen bedî' ilmi hakkındadır” ((Kazvîni, ts., s. 136), denilerek kendisine bir bölüm açılmıştır.

2.1.2. Yeri değiştirilen konular

(1) *Miftâhu'l-'ulûm*'da fesâhat ve belâgat kavramları beyan ilminin sonunda yer almaktadır. (Sekkâkî, 2000, s. 532-542) *Telhîsu'l-Miftâh*'ta ise bu kavramlar kitabın mukaddimesinde ele alınmaktadır. (Kazvîni, ts., s. 6-12)

(2) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “meânî” ve “beyan” ilimlerinin tariflerine kitabın belâgata dair olan üçüncü kısmının mukaddimesinde yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 247,249). *Telhîs*'te ise “meânî”, (Kazvîni, ts., s. 13) “beyan” (Kazvîni, ts., s. 102) ve “bedî'” (Kazvîni, ts., s. 136) ilimlerinden her birinin tarifi bu ilimlerin girişinde verilmiştir.

(3) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “muktezâ-yı hâl” kavramı “Haberle ilgili konular” başlığının girişinde ele alınırken (Sekkâkî, 2000, s. 256-257), *Telhîs*'te bu kavram, kitabın mukaddimesinde “Kelâmda belâgat” başlığı altında açıklanmıştır (Kazvîni, ts., s. 9-10).

(4) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "Haberle ilgili konular" başlığının giriş bölümünde (Sekkâkî, 2000, s. 254-255) işlenen "haberle ilgili ve kizbi" meselesi, *Telhis*'te meânî ilminin tarif edilip baplara ayrılmasından hemen sonra "tenbîh" başlığı altında ele alınmıştır (Kazvîni, ts., s. 14-15).

(5) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "Haberle ilgili konular" başlığının girişinde açıklanan "fâide-i haber ve lâzımı fâide-i haber" konusu (Sekkâkî, 2000, s. 254), *Telhis*'te "Haberî isnâdın halleri" başlığı altında ele alınmıştır (Kazvîni, ts., s. 15-16).

(6) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "aklî hakikat" ve "aklî mecâz" beyan ilminin konuları arasında ele alınmış olup, "Selefe göre mecâzın kısımları" başlığının beşinci faslında incelenmişlerdir (Sekkâkî, 2000, s. 503-510). *Telhis*'te ise bu kavramlara meânî ilminin konuları arasında yer verilmiş ve "Haberî isnâdın halleri" başlığı altında incelenmişlerdir (Kazvîni, ts., s. 18-22).

(7) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "kalb" sanatına "Müsnedin nekre olmasını gerektiren haller" başlığı altında (Sekkâkî, 2000, s. 296-304), "üslûb-i hakîm"e ise, "Haber ve talepte muktezâ-yı zâhirin dışına çıkılması" (Sekkâkî, 2000, s. 435-436) başlığı altında yer verilmiş, *Telhis*'te ise bu iki sanat "Müsnedün ileyhın halleri" bölümünde "Müsnedün ileyhın muktezâ-yı zâhirin dışına çıkarılması" başlığı altında incelenmiştir (Kazvîni, ts., s. 44-46).

(8) "Şart edatları, bunların özellikleri ve aralarındaki farklar" her iki eserde farklı başlıklar altında ele alınmıştır. *Miftâhu'l-'ulûm*'da bunlar, "Fiil ve onun müteallikâtı ile ilgili konular" bölümünde "Fiilin çeşitli şartlarla kayıtlanmasını gerektiren haller" başlığı altında incelenmiş (Sekkâkî, 2000, s. 346-350), *Telhis*'te ise "Müsnedin Halleri" bölümünde "Fiil olan müsnedin şartla kayıtlanması" başlığı altında ele alınmıştır (Kazvîni, ts., s. 44-46).

(9) "Müsnedün ileyhın, fiil olan müsnedin önüne alınması (takdimi)" meselesi *Miftâhu'l-'ulûm*'da "Fiil ve onun müteallikâtı ile ilgili konular" başlığı altında işlenirken (Sekkâkî, 2000, s. 337-346), *Telhis*'te "Müsnedün ileyhın halleri" başlığı altında ele alınmıştır (Kazvîni, ts., s. 32-39).

(10) "Talep bildiren inşâ türlerinin gerçek anlamı dışında kullanılması" meselesi *Miftâhu'l-'ulûm*'da "Taleple ilgili konular" başlığının girişinde ele alınmıştır (Sekkâkî, 2000, s. 416-417). *Telhis*'te ise önce kavram hakkında bilgi verilmiş, daha sonra o kavramın gerçek anlamı dışında kullanılması meselesine değinilmiştir (Kazvîni, ts., s. 73-76).

(11) *Miftâhu'l-'ulûm*'da, faslı gerektiren hallerin baş tarafında "katı" kavramına yer verilmiş (Sekkâkî, 2000, s. 360), *Telhis*'te aynı kavram "şibh-i kemâl-i inkîât" adıyla faslı gerektiren hallerden "kemâl-i inkîât" ve "kemâl-i ittisâl"ın ardından zikredilmiştir (Kazvîni, ts., s. 82).

(12) Beyan ilminin konularının genel tasnifi (teşbih, mecaz, istiâre) hususunda *Telhis*, *Miftâhu'l-'ulûm* ile uyumludur. Ancak bu konuların taksiminde ve içeriğinde her iki eser arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Mesela "teşbih", "mecâz" ve "istiâre"nin taksimi her iki eserde farklıdır.

(13) *Miftâhu'l-'ulûm*'un, beyan ilminin sonunda "muhassinât-ı ma'neviyye" içinde yer verdiği "itirâz" sanatını *Telhis*, meânî ilminde "itnâb" türleri içinde ele almış (Sekkâkî, 2000, s. 538; Kazvîni, ts., s. 99), yine *Miftâhu'l-'ulûm*'da hem meânî ilminde (Sekkâkî, 2000, s. 296) hem de beyan ilminin sonunda "muhassinât-ı ma'neviyye" (Sekkâkî, 2000, s. 360) başlığı altında yer alan "iltifat" sanatına *Telhis*'te sadece meânî ilminde yer verilmiştir (Kazvîni, ts., s. 42).

2.2. Muhtevaları açısından

Bu bölümde *Miftâhu'l-'ulûm*'da yer aldığı halde *Telhîs*'te bulunmayan, *Miftâhu'l-'ulûm*'da mevcut olmayıp, *Telhîs*'e eklenen ve her iki eserde yer aldığı halde *Telhîs*'te ismi değiştirilen meseleler ile *Telhîs*'te Kazvî'nin Sekkâkî'ye itiraz ettiği meselelere yer verilecektir.

2.2.1. *Miftâh*'ta mevcûd olup *Telhîs*'de yer almayan meseleler

(1) Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*'da, meânî ilminin “temhîd/giriş” bölümünde “haber” ve “taleb”in tarife ihtiyacı olup olmadığı meselesini ele almış, konu hakkındaki görüşlere ve bu görüşlerin delillerine yer vermiştir (Sekkâkî, 2000, s. 251-253). *Telhîs*'te bu meseleye hiç temas edilmemiştir.

(2) *Miftâhu'l-'ulûm*'un meânî ilminde “Birinci Kanun: Haberle ilgili konular” adıyla bir bölüm yer almakta ve bu bölümün “Giriş” kısmında bazı konulara temas edilmektedir (Sekkâkî, 2000, s. 254-258). *Telhîs*'te bu başlığa hiç yer verilmemekte, burada ele alınan konuların bir kısmı kitabın farklı bölümlerinde yer almakta, bir kısmı ise -“Haberle ilgili konuların çeşitli açılardan taksimi”- (Sekkâkî, 2000, s. 255-256) hiçbir yerde zikredilmemektedir.

(3) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “Müsnedün ileyh ile ilgili konular” başlığı altında meselelerin açıklamasına geçmeden önce “Müsnedün ileyh'in muktezâ-yı hâle uygun getirilmesinin önemi”ne yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 265). *Telhîs*'te (Kazvî'nî, ts., s. 22) ise doğrudan “Müsnedün ileyh'in halleri” ile başlanmıştır.

(4) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “Müsnedle ilgili konular” başlığı altında önce genel bilgilere yer verilmiş, sonra müsnedin hallerine temas edilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 305). *Telhîs*'te (Kazvî'nî, ts., s. 46) ise doğrudan “Müsnedin halleri” sıralanmıştır.

(5) *Miftâhu'l-'ulûm*'da, “Fiil ve müteallıkâtı ile ilgili konular” başlığı altında önce fiilin terk ve ispat edilmesini gerektiren hallere temas edilmiş, ardından fiilin müteallıkâtı ile ilgili bilgilere yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 329-333). Oysa *Telhîs*'te (Kazvî'nî, ts., s. 55) aynı konu “Fiilin müteallıkâtının halleri” başlığıyla ele alınmış, dolayısıyla fiilin ispat ve terki gibi konulara hiç temas edilmemiştir.

(6) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “Fiilin çeşitli şartlarla kayıtlanması” başlığı altında şart edatlarının hemen hemen hepsine temas edilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 346-356). Ancak *Telhîs*'te, bu edatlardan sadece “ان", "إذنا" hakkında bilgi verilmiştir (Kazvî'nî, ts., s. 48-51)

(7) *Miftâhu'l-'ulûm*, fiilin şartla kayıtlanması bahsinde, ta'rîz meselesini anlatırken “el-Munsif” terimine yer vermiş (Sekkâkî, 2000, s. 414), *Telhîs*'te bu kavramdan hiç söz edilmemiştir.⁹

(8) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “Fasıl ve vasıl” konusunun girişinde “Vâv ile atfa elverişli olan yerler”, “Vâv ile atfın faydası” ve “Vâv ile atfın makbul olmasının şartları” gibi hususlara yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 358-360). *Telhîs*'te (Kazvî'nî, ts., s. 77) ise bu meselelere hiç temas edilmemiş, doğrudan fasıl ve vasıl yapılması gereken yerler anlatılmıştır.

⁹ *Telhîs*'te işaret yoluyla dahi değinilmeyen bu kavram *el-İzâh*'ta Sekkâkî'ye nispet edilmek suretiyle zikredilmiştir. Bk. (Kazvî'nî, 2003, s. 97).

(9) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “medih, zem filleri” ile “temyiz” konusu “icâz ve itnâb” bahsinde incelenmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 396-399). *Telhis*'te (Kazvînî, ts., s. 97) ise, “itnâb” bahsinde “medih, zem filleri”ne kısaca değinilmiştir.

(10) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “cümlelerin farklı öğeleri arasında gerçekleşen kasr türleri” üzerinde durulmuş (Sekkâkî, 2000, s. 409-412), *Telhis*'te (Kazvînî, ts., s. 61-63) ise böyle bir ayrıntıya yer verilmemiş, genel olarak “kasrın neveleri” üzerinde durulmuştur.

(11) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “Taleb” konusunun girişinde “Taleb için mutlaka gerekli olan hususlar”dan söz edilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 414). *Telhis*'te “Taleb” yerine “el-İnşâ” kavramı kullanılmış ve inşâ, “talebî” ve “gayr-ı talebî” olmak üzere iki kısma ayrılmış (Kazvînî, ts., s. 68), ancak *Miftâhu'l-‘ulûm*'da yer alan “Taleb için mutlaka gerekli olan hususlar”dan söz edilmemiştir.

(12) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “mecâz” bahsinin girişinde “Kelimelerin mefhûmlarına delâletlerinin keyfiyeti; vaz' ve vâzî kavramları” üzerinde durulmuş (Sekkâkî, 2000, s. 466-467), ayrıca belâgatçıların “hakikat ve mecâz” a yaptıkları tariflere yer verilmiş (Sekkâkî, 2000, s. 470-471), daha sonra da “selefe göre mecâzın kısımları”ndan bahsedilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 471). *Telhis*'de bu meselelerin hiçbirine değinilmemiştir.

(13) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “kinâye” konusunu anlatılırken “kinâyenin isimlendirme sebebi”ne yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 512). *Telhis*'te ise bu meseleye değinilmemiştir.

(14) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da beyan ilminin sonunda Hûd süresinin 44. âyeti, beyan ve meânî ilimleri açısından incelenmiş, ardından da “Fesâhat-i ma'neviyye ve Fesâhat-i lafziyye” açısından ele alınmıştır (Sekkâkî, 2000, s. 528-532). *Telhis*'te bu açıklamalara yer verilmemiştir.

(15) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “Mühassinât-i ma'neviyye” içinde yer alan “Takilül-lafz ve lâ taklîlüh” (Sekkâkî, 2000, s. 539) sanatından *Telhis*'te hiç bahsedilmemiştir.

(16) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “Muhassinât-i lafziyye” den sayılan “Tarsî” (Sekkâkî, 2000, s. 542) sanatı, *Telhis*'te “Sec” sanatının türleri arasında zikredilmiş (Kazvînî, ts., s. 156), yine *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “Muhassinât-i lafziyye” arasında yer verilen “Kur'ân'daki fâsılalar” (Sekkâkî, 2000, s. 542) *Telhis*'te hiç zikredilmemiştir.

(17) *Miftâhu'l-‘ulûm*'un sonunda meânî ilminin tekmiyesi olarak yer alan “Had ve istidlâl ilimleri” (Sekkâkî, 2000, s. 544-615) ile meânî ve beyan ilimlerinin amacının tetimmesi olarak eklenen “Şiir ve def'u'l-metâ'in” ilimlerine (Sekkâkî, 2000, s. 615-726) *Telhis*'te işâret yoluyla dahi değinilmemiştir.

2.2.2. *Miftâh*'ta bulunmadığı halde *Telhis*'e eklenen meseleler

(1) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da “belâgat ilmi” ifadesine yer verilmemiş, bunun yerine “meânî ve beyan ilimleri” tabiri kullanılmıştır (Sekkâkî, 2000, s. 247). *Telhis*'de bu ilimler “belâgat ilmi” (Kazvînî, ts., s. 3) adı altında ele alınmış ve “meânî” “beyan” ve “bedî” olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır (Kazvînî, ts., s. 11-12).

(2) *Miftâhu'l-‘ulûm*'da, “fesâhat” ve “belâgat” kavramları üzerinde kısaca durulmuş (Sekkâkî, 2000, s. 526) ayrıntıya girilmemiştir. *Telhis*'te ise, bu kavramlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. “Fesâhat” kavramı, müfredde, kelimada ve mütetekellimde olmak üzere üç kısma ayrılmış, daha sonra her birinin

şartları örnekler üzerinden açıklanmış (Kazvîni, ts., s. 6-9), aynı şekilde “belâgat” kavramı da kelimada belâgat ve mütekellimde belâgat kısımlarına ayrılıp, ayrıntılı olarak açıklanmıştır (Kazvîni, ts., s. 9-11).

(3) *Miftâhu'l-'ulûm*'da, “fesâhat ve belâgat kusurlarından kurtulmak için gerekli olan ilimler”den söz edilmemiştir. Oysa *Telhîs* bu hususta ayrıntılı sayılabilecek bilgiler içermektedir (Kazvîni, ts., s. 11-12).

(4) *Telhîs*'te (Kazvîni, ts, s. 33-34), “Müsnedün ileyhî müsnede takdim edilmesinin tahsis ya da tekavvî ifâde etmesi” konusunda Abdülkâhir el-Cürcânî'nin görüşlerine yer verilmekte ardından Sekkâkî'nin konu hakkındaki görüşlerine itiraz edilmektedir (Kazvîni, ts., s. 34-36,39). *Miftâhu'l-'ulûm*'da bu konu anlatılırken seleften herhangi birinin görüşüne yer verilmemektedir.

(5) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “kasr” kavramı, sadece “kasr-ı ifrâd” ve “kasr-ı kalb” şeklinde taksim edilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 400). *Telhîs*'te ise önce “hakîkî” ve “gayr-ı hakîkî” kısımlarına ayrılmış, sonra bunlardan her biri “sıfatın mevsufa kasrı” ve “mevsufun sifata kasrı” şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ardından da “kasr-ı gayri hakîkî”, “kasr-ı ifrâd”, “kasr-ı kalb” ve “kasr-ı ta'yîn” olarak üç kısma ayrılmıştır (Kazvîni, ts., s. 61-62).

(6) *Miftâhu'l-'ulûm*'ün “fasıl ve vasıl” bahsinde vaslı gerektiren hal, sadece “tevassut beyne'l-kemâleyn” olarak zikredilmiş (Sekkâkî, 2000, s. 367-370), *Telhîs*'te “kemâl-i inkita' me'a'l- ihâm” da bu hallere eklenmiştir (Kazvîni, ts., s. 84).

(7) *Miftâhu'l-'ulûm*'da, “maksadı, yeterince, daha az ya da daha çok sözle ifade etme” üslûbu olarak “îcâz” (az sözle çok şey ifade etme) ve “itnâb” (maksadı gereğinden fazla sözle ifade etme) üslûblarına yer verilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 387-388). *Telhîs*'te ise bu iki üslûba “müsâvât” adında üçüncü bir üslûp eklenmiştir (Kazvîni, ts., s. 91-93).

(8) *Telhîs*'te “îcâz” üslûbu, “îcâz-ı kısar” ve “îcâz-ı hazf” olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Kazvîni, ts., s. 93-94). *Miftâhu'l-'ulûm*'da böyle bir ayırım yapılmamıştır.

(9) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “itnâb” üslûbu hakkında genel bilgiler verilmiş, itnâbın türlerinden söz edilmemiştir (Sekkâkî, 2000, s. 387). *Telhîs*'te ise bu üslûp ayrıntılı olarak ele alınmış ve itnâb türleri sekiz başlık altında anlatılmıştır (Kazvîni, ts., s. 96-101).

(10) *Miftâhu'l-'ulûm*'da vech-i teşbih, tek unsurlu ya da çok unsurlu olmasına göre kısımlara ayrılmış, “tahkîkî” ve “tahyîlî” olması açısından taksime tabi tutulmamıştır. *Telhîs*'de vech-i teşbih farklı açılardan taksim edilmiştir¹⁰ Önce “tahkîkî” ve “tahyîlî” olmak üzere ikiye ayrılmış ve “tahyîlî” olan vech-i teşbih örneklerinden açıklanmıştır (Kazvîni, ts., s. 104-105).

(11) *Miftâhu'l-'ulûm*'da “teşbih”in kısımlarına yer verilmemiştir. *Telhîs*'te ise “teşbih” birçok farklı açıdan kısımlara ayrılmıştır (Kazvîni, ts., s. 113-119).

(12) *Telhîs*, bedî' ilminde “muhassinât-ı ma'neviyye/manayı güzelleştirme vecihleri” içerisinde *Miftâhu'l-'ulûm*'da yer almayan bazı sanatlara yer vermiştir ki bunlar; “ihâm-ı tezâd” (Kazvîni, ts., s. 137), ‘teşâbüh-i etrâf’, ‘irsâd/teshîm’ (Kazvîni, ts., s. 138), ‘akis’ (Kazvîni, ts., s. 139), ‘rücu’, ‘istihdâm’ (Kazvîni, ts., s. 140), ‘tecrîd’ (Kazvîni, ts., s. 143), ‘mübâлага’ (Kazvîni, ts., s. 144), ‘mezheb-i kelâmî’,

¹⁰ Farklı taksimler için bk. (Kazvîni, ts., s. 104-110).

'hüsn-i ta'lîl' (Kazvîni, ts., s. 145-146), 'tefrî' (Kazvîni, ts., s. 147), 'te'kîdüz-zem bimâ yüsbihü'l-medh', 'idmâc' (Kazvîni, ts., s. 149), 'hezl', 'el-kavlü bi'l-mûceb', 'ittirâd' (Kazvîni, ts., s. 150-151) sanatlarıdır.

(13) *Telhis*'te "muhassinât-ı lafziyye/lafzî güzelleştirme vecihleri" bölümüne de *Miftâhu'l-'ulûm*'da yer almayan bazı sanatlar eklenmiştir ki bunlar; "müvâzene", "teşri" ve "lüzûmu mâ lâ yelzem" (Kazvîni, ts., s. 157-158), sanatlarıdır.

(14) *Telhis*'in "hâtîme"sinde yer alan "şiir hırsızlıkları/intihal" konusu (Kazvîni, ts., s. 159-166) ile yine bu bölümde yer alan "hüsn-i ibtida", "hüsn-i tehallus" ve "hüsn-i intihâ" (Kazvîni, ts., s. 166-168) kavramlarına *Miftâhu'l-'ulûm*'da hiçbir şekilde temas edilmemiştir.

2.2.3. İsimlendirme vb. hususlarda yapılan değişiklikler

Miftâhu'l-'ulûm'da yer alan konulardan bir kısmını Kazvîni, *Telhis*'te gerek isimlendirme gerekse başka açılardan değiştirmiştir. Bu başlık altında Kazvîni'nin yaptığı bu değişikliklere yer verilecektir.

(1) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "meânî" ve "beyan" olarak adlandırılan (Sekkâkî, 2000, s. 247), ilimler *Telhis*'te "İlmü'l-Belâga/Belâgat İlimleri" diye adlandırılmış (Kazvîni, ts., s. 3), "meânî", "beyan" ve "bedî" ilimleri ise belâgat ilminin bölümleri olarak zikredilmiştir (Kazvîni, ts., s. 12).

(2) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "bedî" adıyla bir ilim yer almamış, bu ilmin konuları olan edebî sanatlara beyan ilminin sonunda "Kelâmî güzelleştirme vecihleri" başlığı altında değinilmiştir (Sekkâkî, 2000, s. 532). *Telhis*'te ise bu sanatlar "Bedî İlmî" başlığı altında ele alınmıştır (Kazvîni, ts., s. 136).

(3) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "taleb" başlığı altında (Sekkâkî, 2000, s. 414) ele alınan konular, *Telhis*'te "inşâ" başlığıyla verilmiş ve "inşâ" "Talebî ve gayr-ı talebî" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. (Kazvîni, ts., s. 68).

(4) *Miftâhu'l-'ulûm*'da fasıl ve vasıl konusunda faslı gerektiren haller arasında zikredilen "katı" kavramına (Sekkâkî, 2000, s. 360), *Telhis*'te "şibh-i kemâl-i inktâ" adıyla yer verilmiştir (Kazvîni, ts., s.82).

(5) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "ihâm" adı verilen edebî sanat (Sekkâkî, 2000, s. 537), *Telhis*'te "tevriye" adıyla yer almaktadır (Kazvîni, ts., s. 140).

(6) *Miftâhu'l-'ulûm*'da "Sevku'l-ma'lûm mesâka gayrih" diye adlandırılan edebî sanata *Telhis*'te genel isimlendirmeye uyularak "Tecâhül-i ârif" adı verilmiştir (Kazvîni, ts., s. 150). Oysa Sekkâkî bu adlandırmayı uygun görmediğini söylemektedir (Sekkâkî, 2000, s. 537-538).

2.2.4. *Telhisu'l-Miftâh*'ta *Miftâh*'a yapılan itirazlar

Telhisu'l-Miftâh, yukarıda ele alınan meselelerde *Miftâh*'a göre bazı farklılıklar içerdiği gibi, Kazvîni bu eserinde belâgata dair bir kısım meselelerde *Miftâh*'ın müellifi Sekkâkî'ye itirazlarda bulunmuştur. Burada ilgili itirazlara yer verilecektir.

(1) *Miftâh* müellifi "aklî mecâz"ı kabul etmemekte ve bunun "meknâ istiare" içinde ele alınması gerektiğini iddia etmektedir (Sekkâkî, 2000, s. 511). *Telhis* sahibi onun bu görüşüne itiraz eder. O, cumhurun izinden giderek aklî mecaz örneklerinde mecazın kelimenin gerçek manasının dışında

kullanılmasından kaynaklanmadığını, kelimeler arasındaki isnad/nisbetle bağlantılı olduğunu dile getirir (Kazvîni, ts., s. 20).

(2) Müsnedün ileyin, müsnedin önüne alınması durumunda (takdim) bu takdimin anlama etkisi (tahsis/kasr ifade edip etmemesi) hususunda *Miftâh* sahibi bazı şartlar ileri sürmüştür (Sekkâkî, 2000, s. 325). Kazvîni, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin konu hakkındaki düşüncelerine de yer vermek suretiyle Sekkâkî'ye itirazlarda bulunmuş, ancak kendi görüşünü açıklamamıştır (Kazvîni, ts., s. 33-34).

(3) *Telhîs*'in *Miftâh*'a itirazlarından biri de "iltifat" konusundadır. Miftâh müellifine göre cümlelerin girişinde mütekellim, muhatap ve gaibden herhangi birini diğerinin yerinde kullanmak "iltifat" olarak adlandırılırken (Sekkâkî, 2000, s. 296), Kazvîni cumhura tabi olarak bahsi geçen üç şahıstan biriyle ifade edilen anlamın cümlelerin devamında bu şahıslardan bir diğeriyle ifade edilmesi durumunda "iltifat" söz konusu olabileceğini söylemektedir (Kazvîni, ts., s. 42).

(4) *Telhîs* müellifinin Sekkâkî'ye diğer bir itirazı da "kalb" sanatı konusundadır. Çünkü *Miftâhu'l-'ulûm*'a göre "kalb" in her türlü edebî açıdan makbul sayılmaktadır (Sekkâkî, 2000, s. 311-313). Oysa Kazvîni, "kalb" in makbul olmasını güzel bir nükte (i'tibarî latîf) içermesine bağlamaktadır (Kazvîni, ts., s. 45-46).

(5) *Miftâhu'l-'ulûm*'a göre kasr edatlarından olan atıf "lâ" sının "innemâ" ile aynı cümlede yer alması "kasra konu olan sıfatın mevsufa mahsus bir sıfat olmaması" şartına bağlıdır. (Sekkâkî, 2000, s. 405). Kazvîni, Abdülkâhir el-Cürcânî'ye tabi olarak onun ileri sürdüğü bu şartın her iki kasr edatının aynı cümlede bulunması için şart olmadığını, ama kelamın güzel olması için gerekli olduğunu beyan ederek ona itiraz eder (Kazvîni, ts., s. 65).

(6) *Miftâh* müellifi هل رجل عرف cümlesinin edebî olmadığını (kabîh) söylemekte ve bunu istifham edatı olan هل'in tasdik ifade etmesine bağlamaktadır (Sekkâkî, 2000, s. 419). Kazvîni, هل رجل عرف cümlesinin edebî olmadığı (kabîh) olduğu konusunda Sekkâkî'ye katılmakla birlikte bunun sebebi hakkında ileri sürdüğü gerekçeye itiraz etmektedir (Kazvîni, ts., s. 70).

(7) Kazvîni'nin Sekkâkî'ye itiraz ettiği diğer bir mesele de istifham edatı olan من ile akıllıların cinsi hakkında sorulabileceği meselesidir (Kazvîni, ts., s. 72). Çünkü Sekkâkî bunu iddia etmektedir (Sekkâkî, 2000, s. 422).¹¹

(8) Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*'da "îcâz" ve "itnâb"ın, efrâdını câmi ağıyarını mani olacak şekilde tanımlanamayacağını iddia etmiş (Sekkâkî, 2000, s. 387), Kazvîni onun bu görüşüne itiraz etmiştir (Kazvîni, ts., s. 92).

(9) Sekkâkî, temsîlî teşbihte veçhi şebihin mürekkep olmasına ek olarak "gayr-ı hakîkî" olmasını da şart olarak ileri sürmektedir (Sekkâkî, 2000, s. 455). Kazvîni ise temsîlî teşbihte veçhi şebihin mürekkep olmasını yeterli görmektedir (Kazvîni, ts., s. 115).

(10) Kazvîni, Sekkâkî'nin istiare konusundaki düşüncelerine (Sekkâkî, 2000, s. 481 vd.), kökten itiraz etmektedir (Kazvîni, ts., s. 130-132).

¹¹ Kazvîni'nin hem *Telhîs* hem de *el-Îzâh*'daki ifadeleri buradaki itirazın ٴnin anlamını da kapsayıp kapsamadığı konusunda net değildir. Ancak *Telhîs* ve *el-Îzâh* şerhleri bu itirazın sadece من in anlamına yönelik olduğunu söylemişlerdir. Ayrıntı için bk. (Arslan, 2018, s. 293-295).

Sonuç

Belâgat ilimlerinin gelişim tarihi boyunca bu alanda telif edilen eserlerin son halkasını teşkil eden Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'u ile bu eserin özeti/telhisi mahiyetinde yazıldığını belirtmek için müellifi tarafından *Telhîsu'l-Miftâh* adı verilen eserlerin karşılaştırıldığı bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şöyle özetlenebilir.

Telhîsu'l-Miftâh'ın ana kaynağı *Miftâhu'l-'ulûm* olduğuna göre her iki eser bazı ortak özelliklere sahiptir. Ancak bu durum ilgili eserlerin her yönüyle ortak olduğu anlamına gelmemektedir. Aksine bu eserlerin birçok farklı özelliği de bulunmaktadır.

Her iki eserin öne çıkan ortak yönleri; muhtevaları, başvurdukları kaynaklar, yöntemleri, üslûpları ve belâgat tarihinde bıraktıkları etkiler olarak özetlenebilir. Zira her iki eser de hemen hemen aynı kaynaklardan beslenmişler, yöntem olarak genellikle felsefe ve kelâmın yöntemlerini kullanmışlar, ilmi üslûpla telif edilmişler, belâgat tarihinde kendi adlarıyla devam edecek bir ekolün doğmasına zemin hazırlamışlardır.

Bu eserlerin öne çıkan farklılıkları da şöyle özetlenebilir. Kazvîni'nin *Telhîsu'l-Miftâh*'ı, özetlediği/telhîs ettiği *Miftâhu'l-'ulûm*'a göre bazı farklılıklara sahiptir. Bu farklılıkların bir kısmı tasnif ve tertip açısından bir kısmı ise muhteva açısından dır. Tasnif ve tertip açısından olan farklılıkların bir kısmı bu ilmin konularının genel tertibi ile ilgili olup bu hususta dört madde tespit edilmiştir. Tasnif ve tertip farklılıklarının diğer bir bölümü de konuların alt başlıkları ya da ayrıntılarında yeri değiştirilen meseleler olup bunlara dair on üç madde tespit edilmiştir. *Telhîsu'l-Miftâh*'ta yer alan farklılıkların ikinci bölümü muhtevaya yönelik olup bunlardan; *Miftâhu'l-'ulûm*'da yer aldığı halde *Telhîs*'te bulunmayan on yedi mesele, *Miftâh*'da bulunmadığı halde *Telhîs*'e eklenen on dört mesele, ismi değiştirilen altı mesele ve Kazvîni'nin itiraz ettiği on mesele tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Alevî, Yahya b. Hamza (1423/2002). *et-Tırâzu'l-mutazammin li esrârî'l-belâga ve 'ulûmi hakâiki'l-'icâz*. Beyrut: el-Mektebetü'l-unsuriyye.
- Arslan, Hüseyin (2018). "Hatip el-Kazvîni'nin Telhîs ve İzâh Adlı Eserlerinde Sekkâkî'ye İtiraz ettiği Meseleler". Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.
- Atik, Abdülaziz (1405/1985). *fi'l-Belâgati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'Arabiyye.
- Cürcânî, Abdülkâhir (2004). *Delâilü'l-'icâz*. Thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- Cürcânî, Abdülkâhir (ts.). *Esrâru'l-belâga*. Thk. Mahmud Muhammed Şakir. Cidde: Dâru'l-Medeni.
- Çelebi, Kâtib. (1941). *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Haz. Şerafettin Yalçınkaya, Kilisli Rifat Bilge. Ankara: MEB Yay.
- Çelik, Yüksel (2009). "es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî'nin 'el-Misbâh fi şerh el-Miftâh' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili". Doktora tezi. Marmara Üniversitesi SBE.
- Dayf, Şevki (ts.). *el-Belâga tatavvur ve târih*. Kahire: Dâru'l-maârif.
- Ebû Musa, Muhammed (1988). *el-Belâgati'l-'Kur'âniyye fi Tefsîri'z-Zemahşerî ve eseruhâ fi dirâsâti'l-belâguyye*. Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî.
- Gümüş, Sadreddin (1984). *Seyyid Şerif Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası

- Hacımüftüoğlu, Nasrullah (1992). “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları”. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı 8, Haziran 1992, 115-127.
- İbn Haldûn (1425/2004). *Mukaddime*. Thk. Abdullah Muhammed ed-Derviř. Dımaşk: Dâru Ya‘rub.
- İbn Mâlik Bedrüddîn (1409/1989). *el-Misbâh fi’htisâri’l-Miftâh*. Thk. Hüsni Abdülcilil Yusuf. Mektebetü’l-âdâb.
- Kâliř, Ziyâüddîn, (2010). *et-Teftâzânî ve ârâühü’l-belâgıyye*. Lübnan: Dâru’n-nevâdir.
- Kazvînî, Celâlüddîn (ts.). *Telhîsu’l-Miftâh*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi.
- Kazvînî, Celâlüddîn (1424/2003). *el-Îzâh*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmıyye.
- Kazvînî, Celâlüddîn (1413/1993). *el-Îzâh*. Thk. Muhammed Abdülmünim Hafâcî. Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriye li’t-türâs.
- Lâşin, Abdülfettâh (1978). *Bahâüddîn es-Sübkî ve ârâühü’l-belâgıyye*. Kahire: Dâru’t-tıbbâti’l-Muhammediyye.
- Matlub, Ahmed (1384/1964). *el-Belâga ‘inde’s-Sekkâkî*. Bağdat: Mektebetü’n-nehda.
- Matlub, Ahmed (1387/1967). *el-Kazvînî ve şurûhu’t-Telhîs*. Bağdat: Mektebetü’n-nehda.
- Meydan, Ahmet (2019). “Kutbüddîn-i Şirâzî’nin Miftâhu’l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili”. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE.
- Râzî, Fahreddîn (1424-2004) *Nihâyetü’l-îcâz fi dirâyeti’l-îcâz*. Thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu. Beyrut: Dâru sâdır.
- Saîdî, Abdülmüteâl (1999). *Buğyetü’l-Îzâh li Telhîsi’l-Miftâh*. Kahire. Mektebetü’l-âdâb.
- Sekkâkî, Ebu Yakup (1420/2000). *Miftâhu’l-‘ulûm*. Thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmıyye.
- Sübkî, Bahâüddîn (ts.). *Arûsü’l-efrâh fi şerhi Telhîsi’l-Miftâh* (Şurûhu’t-Telhîs içinde). Beyrut: Dâru’s-sürûr.
- Zemahşerî, (1407/1987). *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi’t-Tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fi vücûhi’t-te’vîl*. Kahire: Dâru’r-reyyân li’t-türâs-Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî.